The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis

Οι αντιλήψεις των ξένων για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό

Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη

doi: [10.12681/er.214](https://doi.org/10.12681/er.214)

To cite this article:

Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ε. (1997). Οι αντιλήψεις των ξένων για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. *The Gleaner*, 21, 225-247. <https://doi.org/10.12681/er.214>

ΟΙ ΑΝΤΙΑΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ

Η ΑΜΕΣΗ ΣΧΕΣΗ ΠΟΥ αναπτύσσεται δυναμικά ανάμεσα στον Έλληνα-σμο και την Ευρώπη από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα και έξης, ή βαθμιαία έξοδος από τον παραδοσιακό απομονωτισμό της έλλη-νικής κοινωνίας και της πνευματικής της ζωής καθώς και ή προσπάθεια σύνδεσης με τα νέα ρεύματα και το δυτικό τρόπο σκέψης και βίου συνή-θως εξετάζονται εκ των έσω, δηλαδή από την πλευρά των Έλλήνων. Πο-λύ λιγότερη προσπάθεια έχει γίνει για να δοῦμε το φαινόμενο και την έπο-χή αυτή με τη ματιά των άλλων, δηλαδή των συγχρόνων τους Ευρωπαίων, και συνδυάζοντας τις πληροφορίες και τις απόψεις τους να τα ξανακοιτά-ξουμε κι εμείς από μια άλλη, ίσως, όπτική γωνία, να επιβεβαιώσουμε ή να αλλάξουμε τις δικές μας θεωρίες και, πιθανόν, να οδηγηθούμε σε μια καλύτερη κατανόησή τους.

Το θέμα μας, «οί αντιλήψεις των ξένων για τον νεοελληνικό διαφωτισμό», σχετίζεται στενά με το πώς είδαν οι ξένοι τους σύγχρονούς τους Έλληνες, άφοῦ οῦσιαστικά αποτελεί ένα τμήμα της συνολικής τους θεώρησης. Για το ευρύτερο θέμα έχουν γραφεί αρκετά, αν και πολλά άπομένουν ακόμη προς διερεύνηση. Για το ειδικότερο ή έρευνα προχωρεῖ με βραδείς σχετικά ρυθμούς.

Το έγχείρημα βεβαίως είναι δύσκολο, πολύπλοκο και άπαιτεῖ ευρύ-τητα γνώσεων και έρευνα τόσο σε έλληνικό όσο και σε πανευρωπαϊκό έπί-πεδο, που ή πραγματοποίησή της από ένα μόνο έρευνητή θα αποτελοῦσε έργο ζωής. Ό μεγάλος άπών, ό Λέανδρος Βρανούσης, τη μνήμη του όποιου τιμούμε σήμερα, θα ήταν ό πιο κατάλληλος για να το επιχειρήσει. Η ση-μερινή δική μου προσπάθεια να προσεγγίσω το θέμα από όρισμένες μόνον απόψεις ως θεωρηθεῖ περισσότερο ως άπόπειρα συγκέντρωσης και ταξι-νόμησης γνωστών ως έπί το πλείστον, αλλά όχι πάντοτε αξιοποιημένων πληροφοριών, και ως έναυσμα για μια μεγαλύτερη έμβάθυνση και έρευνα.

Εἶχε ό νεοελληνικός διαφωτισμός άκτινοβολία στους ξένους; Ποιοι ήταν αυτοί οι ξένοι; Τί γνώριζαν ή τί είχαν καταλάβει από τις συντελούμενες αλλαγές στην πνευματική και πολιτιστική ζωή των Έλλήνων; Ποιές ήταν

οί πηγές πληροφόρησής τους, και πώς αξιολογοῦσαν ὅσα γνώριζαν; Αὐτὰ εἶναι μερικά ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα ποὺ εὐλογα τίθενται. Σὲ μερικά ἢ ἀπάντησις εἶναι σχετικά εὐκόλη ἂν δοθεῖ γενικά· εἶναι ὅμως πολὺ δυσκολότερο νὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις ὅταν τὰ θέματα ἐξειδικεύονται, ἢ ἂν θελήσουμε νὰ ἐξετάσουμε τομεῖς οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ἀκόμη μελετηθεῖ.

Ἄς προσπαθήσουμε, ὅμως, νὰ προσεγγίσουμε κάπως πιὸ μεθοδικὰ τὸ θέμα. Οἱ ξένοι ποὺ ἐνδεχομένως εἶχαν μιὰ γενικότερη εἰκόνα γιὰ τὴ σύγχρονή τους Ἑλλάδα ἦταν, ὅπως εἶναι εὐνόητο, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἄνθρωποι τῶν ἀνώτερων τάξεων, ἀριστοκράτες καὶ μεγαλοαστοί, ἀλλὰ καὶ ἐπιστήμονες, στρατιωτικοί, ἔμποροι καὶ καλλιτέχνες. Ἐνας σημαντικὸς γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτοὺς εἶχε μὲ τὸν ἕνα ἢ ἄλλο τρόπο ταξιδέψει στὶς χώρες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἶχε γνωρίσει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνες. Κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν γνωρίσει προσωπικὰ καὶ εἶχαν συνδεθεῖ, λιγότερο ἢ περισσότερο, μὲ Ἕλληνες λογίους, τὴν πνευματικὴ παραγωγὴ τῶν ὁποίων παρακολουθοῦσαν ἔκτοτε μὲ ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔπαιρναν πληροφορίες γιὰ τὶς νέες ἐκδόσεις καὶ ἄλλα ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος θέματα.

Οἱ περισσότεροι ξένοι ὅμως ἀποκτοῦσαν ὅποια πληροφόρηση εἶχαν κυρίως ἀπὸ τὰ διαβάσματά τους. Φυσικά, ὅλα τὰ ἐντυπα ἀπευθύνονταν ἀναπόφευκτα σὲ ἕνα μορφωμένο κοινὸ μὲ γενικὰ ἐνδιαφέροντα. Τὸ κοινὸ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ἀρκετὰ εὐκατάστατο ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀγοράζει τὰ βιβλία καὶ τὰ περιοδικὰ. Εἰδικὰ, πολλὰ ἀπὸ τὰ ταξιδιωτικὰ βιβλία λόγῳ ὕψους ἢ εἰκονογράφησης συχνὰ ἦταν ἀρκετὰ ἀκριβά. Τὰ ἐντυπα ἀγοράζονταν ἐπίσης ἀπὸ βιβλιοθῆκες, ἀναγνωστικὰς ἐταιρεῖες καὶ λέσχες, στὶς ὁποῖες καὶ πάλι σύχναζαν ἄνθρωποι τῆς ἴδιας κατηγορίας. Ἀναμφισβήτητα οἱ λόγιοι, οἱ κλασικοὶ φιλόλογοι καὶ οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων ἦταν οἱ κατ' ἐξοχὴν ἀναγνώστες τῶν σχετικῶν ἔργων, μολονότι δὲν ἀποτελοῦσαν τὸ πολυπληθέστερο τμῆμα τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ.

Καὶ οἱ δικές μας πηγές πληροφόρησης γιὰ τὸ ὑπὸ ἐξέτασις θέμα δὲν διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ εἶχαν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, εἶναι τὰ ταξιδιωτικὰ κείμενα, τὰ δημοσιεύματα τοῦ ξένου ἡμερήσιου καὶ περιοδικοῦ τύπου, καὶ ποικίλα βιβλία ποὺ γιὰ διάφορους λόγους ἀναφέρονται στὴ νεότερη Ἑλλάδα χωρὶς νὰ εἶναι περιηγητικά.

Τὸ εἶδος τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέχονται ποικίλλει, βεβαίως, ἀναλόγως μὲ τὴν κατηγορίαν τῆς πηγῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ συγγραφέα. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, τὰ περιηγητικὰ κείμενα μᾶς προσφέρουν πολὺ μεγαλύτερη ποικιλία εἰδήσεων γιὰ κάθε τομὲς τῆς ζωῆς τοῦ τόπου. Στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία τὴν ἐποχὴ

αὐτὴ οἱ συγγραφεῖς τῶν κειμένων αὐτῶν εἶχαν ἐπισκεφθεῖ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, εἶχαν περιηγηθεῖ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὰ νησιά, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Μ. Ἀσία, ἀλλὰ συχνὰ καὶ ἄλλες χώρες στὶς ὁποῖες ὑπῆρχαν ἀνθοῦσες ἐλληνικὲς παροικίες. Ἔτσι, οἱ ταξιδιωτὲς εἶχαν μιὰ ἄμεση πληροφόρηση γιὰ τὰ θέματα ποὺ τοὺς ἐνδιέφεραν. Πάντως ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ ἔκτασὴ τῆς σχετιζόταν μὲ τὶς ἐκάστοτε ἐπικρατοῦσες εἰδικὲς συνθῆκες καὶ συνήθως δὲν ξέφευγε ἀπὸ τὰ πλαίσια καὶ τοὺς περιορισμοὺς τῆς περιηγητικῆς φιλολογίας. Καθὼς τὸ στρατηγικὸ καὶ πολιτικὸ ἐνδιαφέρον τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν εἶχε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στραφεῖ πρὸς τὴ νοτιοανατολικὴ Μεσόγειο, καὶ οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἀγγλοὶ εἶχαν διαδοχικὰ καταλάβει τὰ Ἴονια Νησιά, ἡ πληροφόρηση γύρω ἀπὸ τοὺς σύγχρονους Ἑλλήνες ἀποκοῦσε μιὰ ἄλλη σπουδαιότητα κι ἓνα ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ξένους. Πάντως καθοριστικὸ ρόλο γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ποικίλων πληροφοριῶν ἔπαιζε ἡ προσωπικότητα, ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση καὶ ὁ λόγος τοῦ ταξιδιῶ τοῦ κάθε περιηγητῆ.

Ὡστόσο, ὁ πλοῦτος τῶν στοιχείων ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ταξιδιωτικὰ κείμενα συχνὰ ἀποβαίνει εἰς βάρος τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων. Τὸ θέμα δὲν ἀποτελοῦσε τὸν κύριο ἄξονα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο περιστρέφονταν τὰ ἐνδιαφέροντά τους, καὶ παράλληλα ὑπῆρχε μιὰ ἔντονη προκατάληψη ἐναντίον τους, ποὺ ἐνισχυόταν ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν τυπικὴ καὶ ἀναπόφευκτη στὴν περιηγητικὴ φιλολογία σύγκριση τῶν Νεοελλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους.¹ Δὲν ὑπάρχει ἐξἄλλου ἀμφιβολία ὅτι ἡ συγκέντρωση τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὸ σχηματισμὸ μιᾶς πιὸ ἀντικειμενικῆς καὶ σφαιρικῆς ἀποψῆς γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἦταν ἀρκετὰ δύσκολη καὶ ἐξαρτιόταν ἀπὸ ποικίλους παράγοντες, ἀλλὰ καὶ τυχαῖα γεγονότα.

Στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. στὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ εὐρωπαϊκὸ τύπο, λόγῳ τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν γεγονό-

1. Γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτὸ ὑπάρχει ἀρκετὴ βιβλιογραφία. Δύο σχετικὰ πρόσφατα ἔργα συνοψίζουν τὶς ἀπόψεις τῶν Ἀγγλῶν καὶ τῶν Γάλλων, οἱ ὁποῖες ἀντανάγκουν καὶ τὸ πνεῦμα τῶν ὑπολοίπων Εὐρωπαίων. Βλ. Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth Century Greece*, London and New York 1990, σ. 85-100, 118 καὶ ἐξῆς. Georges Toliaas, *La Grèce des Hellénistes: images de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne sous la Directoire, le Consulat et l'Empire (1794-1815)*, Thèse pour le doctorat (nouveau régime). Université de Paris - Sorbonne, Paris IV. Institut des Études Postbysantines et Néohelléniques, Paris 1991, σποραδικά.

των, άπαντοῦν συχνά αναφορές στην όθωμανική αυτοκρατορία και στὰ Ἑπτάνησα. Στὰ γενικῆς ὕλης και τὰ φιλολογικά περιοδικά επίσης άρχισαν βαθμιαία νά πολλαπλασιάζονται οί αναφορές σέ θέματα πού άμεσα ἤ έμμεσα άφοροῦσαν τούς Νεοέλληνες και τήν πολιτιστική τους ταυτότητα. Τά δημοσιεύματα αυτά δέν προϋπέθεταν πάντοτε τήν προσωπική έπίσκεψη τοῦ συντάκτη τους στην Ἑλλάδα. Συνήθως πρόκειται για σχολιασμούς και παρουσιάσεις εκδόσεων και συγγραφέων, και κάποτε ειδήσεις για γενικότερα θέματα παιδείας. Τό μεγαλύτερο μέρος τῶν δημοσιευμάτων αὐτῶν ἦταν κυρίως παρουσιάσεις και βιβλιοκρισίες περιηγητικῶν κειμένων. Ὑπῆρχαν όμως και πρωτότυπα άρθρα. Μὲ αὐξανόμενη συχνότητα παρουσιάζονταν και οί ελληνικές εκδόσεις πού γίνονταν σχετικά εύκολα γνωστές έπειδή τὰ βιβλία αυτά τυπώνονταν σέ μεγάλες πόλεις τῆς Εὐρώπης. Οί άλλες ειδήσεις για τὰ ελληνικά πράγματα προέρχονταν συνήθως είτε από τὰ σύγχρονα ελληνικά περιοδικά, κατά κύριο λόγο τὸν *Λόγιο Ἑρμῆ*, είτε ένίοτε από γραπτές, ἤ και προφορικές, πληροφορίες Ἑλλήνων τῆς διασποράς.

Θά πρέπει νά προστεθεῖ ὅτι, μολοντί τὰ περιηγητικά κείμενα έχουν περισσότερο μελετηθεῖ, ἂν και ὅχι πάντοτε με τὸ σωστό τρόπο ἤ στην έκταση πού θά έπρεπε, ἤ έρευνα γύρω από τις άλλες πηγές ειδήσεων για τὰ ελληνικά πράγματα στις διάφορες χώρες τῆς Εὐρώπης δέν εἶχε τήν ἴδια τύχη. Ἡ διατριβή τοῦ Γεωργίου Τόλια² ἤρθε νά καλύψει ένα μεγάλο κενό ὅσον άφορᾷ τῇ Γαλλία. Σέ μικρότερο βαθμό έχει άσχοληθεῖ ἡ έρευνα με τήν Αὐστρία και τῇ Γερμανία τῆς εποχῆς εκείνης,³ ένῶ σχεδόν άνύπαρκτες εἶναι οί αντίστοιχες έργασίες για τήν Ἀγγλία και τήν Ἰταλία.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου πού εξετάζουμε εύρύτατο άναγνωστικό κοινὸ στην Εὐρώπη εἶχε και τὸ λογοτεχνικό βιβλίο, ποιήματα, θεατρικά έργα ἤ μυθιστορήματα πού συχνά στρέφονταν γύρω από θέματα εὐλημένα από τῇ νεότερη Ἑλλάδα, στην ὁποία και ἐξελίσσεται συχνά καθ' ὅλοκληρίαν ἡ δράση.⁴ Ἀπό τὰ ποιητικά έργα έχει μελετηθεῖ σέ βάθος σχεδόν άποκλειστικά τὸ έργο τοῦ Byron. Σπανιότατα αναφέρονται άπλῶς άλλα

2. "Ο.π.

3. Βλ. Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Ειδήσεις για τὸ ελληνικό βιβλίο σὸ γερμανόφωνο περιοδικὸ τύπο τοῦ 19ου αἰῶνα», *Μνήμων*, τ. 12 (1989), σ. 117-148.

4. Για τήν εποχή αὐτή, αλλά και τήν παλαιότερη, τὸ έργο τοῦ Terence Spencer, *Fair Greece! Sad Relic. Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*, London 1954, ἐξακολουθεῖ νά παρκαμένει τὸ γενικὸ βασικὸ βοήθημα για τήν άγγλική λογοτεχνία πού άσχολεῖται με τῇ νεότερη Ἑλλάδα.

σύγχρονα έργα ὅπως τὸ *Greece* τοῦ W. Haygarth,⁵ ἢ τὸ *Horae Ionicae* τοῦ W. R. Wright,⁶ πρώην προζένου στὴ Ζάκυνθο. Τὰ μυθιστορήματα ἔχουν ἐξεταστεῖ ἀκόμη λιγότερο, ἂν καὶ προφανῶς παρέχουν εὐρύτερο πεδίο γιὰ συλλογὴ ἱστορικῶν πληροφοριῶν, ἀφοῦ ἐνδεχομένως προσφέρουν στοὺς ἀναγνώστες τους μιὰ πιὸ ρεαλιστικὴ ἀπεικόνιση τῆς σύγχρονης τους ἑλληνικῆς πραγματικότητος.

Δυστυχῶς, δὲν ὑπάρχουν συστηματικὲς ἐργασίες ποὺ νὰ μᾶς κατατοπίσουν γιὰ τὰ ἔργα αὐτὰ καὶ νὰ μᾶς πληροφοροῦν ποιά ἀκριβῶς εἰκόνα τῆς σύγχρονης τους Ἑλλάδας καὶ τοῦ πολιτιστικοῦ της ἐπιπέδου περνοῦσαν στοὺς ἀναγνώστες τους πέρα ἀπὸ τὶς ἀναπόφευκτες γραφικότητες καὶ τὰ ἐξωτικὰ στοιχεῖα. Τὸ θέμα παρουσιάζει ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον, γιατί τὰ βιβλία αὐτὰ διαβάζονταν ἀπὸ ἓνα πλατύτερο καὶ περισσότερο ποικίλο στὴν προέλευσή του κοινό. Ἔτσι, θὰ ἦταν εὐκτέο ἢ ἔρευνα νὰ στρεφόταν καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι συχνά, ἂν καὶ ὄχι πάντοτε, οἱ συγγραφεῖς τῶν ἔργων αὐτῶν εἶχαν προηγουμένως ταξιδέψει ἢ εἶχαν ζήσει στὶς χώρες στὶς ὁποῖες ἀναφέρονταν. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὸν Henry Gally Knight, ποὺ περιηγήθηκε τὴν Ἑλλάδα τὸ 1810-12, κι ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἔγραψε τὸ *Phrosyne; a Grecian Tale*, ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Λονδίνο τὸ 1816. Ἀκόμη νωρίτερα, τὸ 1809, εἶχε ἐκδοθεῖ, στὸ Λονδίνο ἐπίσης, τὸ μυθιστόρημα τῆς Sydney Owenson *Woman: or, Ida of Athens*, ποὺ ἐξελίσσεται στὴν Ἀθήνα. Ἡ συγγραφέας τοῦ ὅμως δὲν εἶχε ταξιδέψει ποτὲ στὴν Ἑλλάδα, ἂν καὶ εἶχε φροντίσει νὰ μελετήσει μεγάλου ἀριθμοῦ περιηγητικῶν καὶ ἄλλων βιβλίων γιὰ τὴ χώρα, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τέχνην της ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀποδώσει πιστὰ τὸ περιβάλλον καὶ τοὺς χαρακτῆρες. Δὲν ἀπέφυγε ὅμως τὶς ἀνακρίβειες, ποὺ τὶς σχολίασε εἰρωνικὰ λίγο ἀργότερα ὁ Byron.

Βεβαίως τὸ μεγάλο best-seller τῆς ἐποχῆς ἦταν τὸ μυθιστόρημα *Anastasius, or, Memoirs of a Greek; written at the close of the eighteenth century* τοῦ Thomas Hope. Τὸ ἔργο κυκλοφόρησε τὸ 1819, ἀρχικὰ ἀνώνυμα, καὶ ἐπανεκδόθηκε κατόπιν ἐπανειλημμένα, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα του πιά. Ἀμέσως σχεδὸν μεταφράστηκε σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες.⁷

5. W. Haygarth, *Greece, A Poem in Three Parts with Notes, Classical Illustrations and Sketches of the Scenery*, London 1814.

6. *Horae Ionicae: a Poem descriptive of the Ionian Islands and Part of the Adjacent Coast of Greece ...*, London 1809.

7. Πρβλ. Terence Spencer, ὁ.π., σ. 286-87. Συγκεντρωμένες οἱ διαφορές

Ἡ μεγάλη ἐκδοτική ἐπιτυχία ὀρισμένων ταξιδιωτικῶν βιβλίων δείχνει πῶς τὸ ἀναγνωστικὸ τους κοινὸ μπορούσε νὰ αὐξάνεται αἰσθητὰ καὶ ἐπομένως ἡ ἀπὸ ἀπὸ τὸ ἔργου νὰ ἐπεκτείνεται καὶ σὲ εὐρύτερα στρώματα. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἐπίσης ὅτι σὲ κάθε περίπτωσις ἕνα ἀντίτυπο βιβλίου ἢ περιοδικοῦ, ἀλλὰ συχνὰ ἐπίσης καὶ ἕνα χειρόγραφο ἡμερολόγιο ἢ ἐπιστολές, εἶχαν πολὺ περισσότερους ἀπὸ ἕνα ἀναγνώστες.

Οἱ ξένοι περιηγητὲς πέρα ἀπὸ τὰ γνωστὰ καὶ κοινὰ σὲ ὅλη τὴν περιηγητικὴ φιλολογία γενικὰ σχόλια, ποὺ εἶναι σχεδὸν πάντοτε ἀρνητικὰ γιὰ τοὺς σύγχρονους τους Ἕλληνες, ἀρχίζουν νὰ ἀναφέρονται λίγο πρὶν συστηματικὰ στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη ἢ τὴν πολιτιστικὴ τους πρόοδος καὶ νὰ παρέχουν πρὶν συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ θέματα ἐκπαίδευσης κτλ., ὅταν πιά ὁ εὐρωπαϊκὸς διαφωτισμὸς εἶχε κυριαρχήσει στὸν τόπο τῆς καταγωγῆς τους. Ἀκόμη καὶ τότε ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον τους δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ζωηρό. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰ. ἐλάχιστα περιηγητὲς μνημονεύουν στὰ ἔργα τους σχολεῖα, βιβλιοθηκὲς ἢ βιβλία. Ὁ R. Chandler⁸ ἀφιερώνει μόλις τρισήμεσι γραμμὰς στὰ δύο σχολεῖα τῆς Ἀθήνας καὶ στὴ μικρὴ συλλογὴ βιβλίων τοῦ ἐνὸς ἀπὸ αὐτά, καὶ σχολιάζει συνοπτικὰ τὰ ἀναγνώσματα τῶν Ἀθηναίων ποὺ δὲν ἦταν παρὰ βίβλιον ἀγίων μεταφρασμένοι στὴ δημώδη γλῶσσα τῆς ἐποχῆς. Σημειώνει ἐπίσης ὅτι κάποια χειρόγραφα τῆς Μονῆς τῆς Καίσαριανῆς καὶ ἐκδόσεις τοῦ Ἀλδου βρίσκονταν σκόρπια στὸ πάτωμα τῆς σοφίτας ὅπου ἔμεινε ὁ ἡγούμενός της.

Ὁ Choiseul Gouffier⁹ πάλι, παρὰ τὴ φιλελληνικὴ του διάθεσις, ἀκόμη καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., ὅταν πραγματοποιοῦσε τὸ δεῦτερο ταξίδι του, ἀναφέρεται μονάχα στὴ σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν.

Μεγαλύτερη σημασία ἔδωσε στὰ θέματα αὐτὰ ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς Jacob Jonas Björnstaahl,¹⁰ ὁ ὅποιος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ τὶς πληροφορίες γιὰ τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων καὶ τῆς Μονῆς Δου-

ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν Sandor Baumgarten, *Le crepuscule Néo-classique*. Thomas Hope, Paris 1958, σ. 260-1. Γιὰ τὶς ἐλληνικὲς μεταφράσεις ποὺ τελικὰ δὲν πραγματοποιήθηκαν βλ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἀπόπειρες ἐλληνικῶν μεταφράσεων τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Thomas Hope *Anastasis*», στὰ *Παρασχολήματα* τοῦ παρόντος τόμου, σ. 402 κ.ε.

8. *Travels in Asia Minor and Greece*, London 1817, τρίτη ἔκδοσις, τ. 2, σ. 137, 154.

9. *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris 1809, τ. 2, Α' μέρος, σ. 73-75.

10. *Το οδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας 1779*, μετάφρασις, προλεγόμενα, σημειώσεις Μεσεβρινός, Τα τετράδια τοῦ Ρήγα, Θεσσαλονίκη 1979.

σίκου,¹¹ γράφει για τη γνωριμία του με Έλληνες λογίους με τους όποιους είχε ενδιαφέρουσες συνομιλίες. Με το μητροπολίτη Τρίκκης Άμβρόσιο, λόγου χάριν, είχε συζητήσεις για τόν Newton, τόν Wolf, τόν Boerhaave κ.ά. Ο Άμβρόσιος μάλιστα του δώρισε τήν έκδοση του Μελετίου από τη βιβλιοθήκη του. Ο Björnstell πάντως θεωρούσε ότι ή Γεωγραφία αυτή δέν ικανοποιούσε τις απαιτήσεις και πρότεινε τη σύνταξη μιᾶς νέας, μετά από συστηματική συλλογή πληροφοριών.¹² Η συναναστροφή του με το γιατρό Ευστάθιο Νοσήμαχο, που τόν βοήθησε στίς έρευνές του στα μετεωρικά χειρόγραφα, του ἔφησε τις καλύτερες έντυπώσεις. Ο γιατρός ήταν γνώστης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, είχε διαβάσει ἀρκετούς Εὐρωπαίους συγγραφείς.¹³ Στήν περιοδεία του συνάντησε επίσης τόν Γεώργιο Τριαντάφυλλο, καθηγητή Ἑλληνικῶν στα Ἀμπελάκια, που είχε σπουδάσει στή σχολή του Ἄθω με τόν Εὐγένιο Βούλγαρη και μιλοῦσε και λατινικά. Στή βιβλιοθήκη του είχε ἐκδόσεις ἀρχαίων συγγραφέων.¹⁴ Τό εἶδος αὐτό τῶν πληροφοριῶν ἀπουσιάζει ἀπό ἄλλα σημαντικότερα περιηγητικά ἔργα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Ἡ ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος για τὸ θέμα στοὺς ταξιδιωτές τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη με τὸ φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον που ἀναπτύσσεται για τις ἐλληνικὲς ἐκδόσεις πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα στὸ Παρίσι, τὴ Γερμανία και τὴ Βιέννη. Συστηματικὰ σχεδὸν ἀπὸ τὸ 1796 παρουσιάζονται ἐλληνικὰ βιβλία ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Alter στὸ περιοδικὸ τῆς Λιψίας *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*. Ἐνδεικτικὰ μόνον ἀναφέρουμε μιὰ ἀπὸ τις βιβλιοκρισίες τοῦ Alter. Τὸ 1797, παρουσιάζοντας τὴ Χάρτα τοῦ Ρήγα, ἀλλὰ και ἄλλες ἐκδόσεις ἔργων του, σχολίασε τὸν ἐκδότη τῆς ὡς ἓνα ικανότατο ἄνθρωπο, που τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ τοῦ περιποιοῦσε τιμὴ.¹⁵ Καὶ δέν ήταν μόνον ὁ Alter και ὁ ἐπίσης γνωστός μας Kopitar που ἔγραφαν για τις ἐλληνικὲς ἐκδόσεις, ὑπῆρχαν και ἀρκετοὶ ἄλλοι συνεργάτες που τακτικὰ παρουσίαζαν τις νέες ἐλληνικὲς ἐκδόσεις και ἄλλες εἰδήσεις με φιλολογικὸ και ἐκπαιδευτικὸ περιεχόμενο στα γερμανόφωνα περιοδικὰ. Σημαντικότερη πηγή πληροφοριῶν τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἴδια

11. "Ο.π.", σ. 73-76, 80, 83-84, 87, 88-89, 93, 95-97, 99, 104-9.

12. "Ο.π.", σ. 69, 127, 142.

13. "Ο.π.", σ. 82, 88, 89.

14. "Ο.π.", σ. 125, 126.

15. Βλ. Α. Βρανούσης, *Ἐφημερίς. Ἡ ἀρχαιότερη ἐλληνικὴ ἐφημερίδα που ἔχει διασωθεῖ. Βιέννη 1791-1797. Ἐκδότες οἱ ἀδελφοὶ Μαρκίδες Πούλιον. Ἀνασκηρῶση τῆς σειρᾶς σὲ φωτοτυπικὴ ἐπανεκδοση... ἔτος ἔβδομον 1797. Προλεγόμενα, Ἀθήνα 1995, σ. 308, 630, 732, 853, 854.*

τὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα, ἦταν ὁ "Ανθιμος Γαζής. Προφανῶς ὅμως καὶ οἱ "Ελληνες σπουδαστὲς στὰ ἐκεῖ Πανεπιστήμια ἀναμφίβολα συνέβαλαν στὴ διάδοση τῶν σχετικῶν γνώσεων.¹⁶ Στὶς περισσότερες περιπτώσεις οἱ ἀγγεῖς, οἱ βιβλιοπαρουσιάσεις ἢ οἱ πληροφορίες ποὺ παρουσιάζονται στὰ περιοδικὰ δίνονται χωρὶς τὴν προσθήκη ἀξιολογικῶν κρίσεων. Φυσικὰ τὰ προσωπικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν ἀρθρογράφων ἔπαιζαν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐπιλογή τῶν παρουσιάσεων. Παρατηρήθηκε μάλιστα ὅτι ὑπάρχει διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὰ γερμανικὰ καὶ τὰ αὐστριακὰ περιοδικὰ ὡς πρὸς τὸ βάρος ποὺ ἔριχναν στὶς παρουσιάσεις τους. Τὰ γερμανικὰ ἐπικέντρωναν τὸ ἐνδιαφέρον τους περισσότερο στὶς ἐκδόσεις τοῦ Κοραΐ, ἐνῶ τὰ αὐστριακὰ στὶς ἐκδόσεις τῶν τυπογραφείων τῆς Βιέννης.¹⁷

Στὴ Γαλλία τὴν ἴδια ἐποχὴ, πρὶν ἀπὸ τὴ στροφή τοῦ αἵωνα, ἔταν ὁ Κοραΐς καὶ ὁ Κοδριᾶς ἀρχίζουν νὰ γίνονται εὐρύτερα γνωστοὶ στοὺς φιλοσοφικοὺς κύκλους, τὸ γαλλικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ νεοελληνικὰ πράγματα μεγαλώνει καθὼς τὰ γαλλικὰ στρατεύματα πλησιάζουν τὶς ἑλληνικὲς περιοχές. Τὸ πλῆθος τῶν εἰδήσεων στὸν γαλλικὸ περιοδικὸ τύπο, στὸ *Magasin Encyclopédique*, στὸ *Décade Philosophique*, *Mercure de France*, *Annales des Voyages*, *Archives Littéraires de l'Europe* κ.ἄ., περιοδικὰ ἔγκυρα μὲ τὰ ὁποῖα συνεργάζονται γνωστοὶ Γάλλοι ἑλληνιστές, ὅπως ὁ Barbié du Bocage καὶ ὁ Villosion, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ δύο μόνο μεγάλα ὀνόματα, ἔχει ἐξεταστῇ διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν Γ. Τόλια στὴ διατριβή του ποὺ ἀναφέρθηκε. Σημαντικότατο ρόλο στὴν πλούσια καὶ ποικίλη ὕλη ποὺ ἀφορᾷ τὴν πνευματικὴ κίνηση τῆς Ἑλλάδας στὰ περιοδικὰ αὐτὰ ἔπαιξαν πρωτίστως ὁ Κοραΐς καὶ ὁ κύκλος του, ἀλλὰ καὶ ὁ Κοδριᾶς καὶ οἱ ἄλλοι "Ελληνες τοῦ Παρισιοῦ. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ Κοραΐ καὶ ἰδίως οἱ Πρόλογοί τους δίνουν ἀφορμὴ γιὰ συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα.

Στὸν γαλλικὸ, ὅπως καὶ στὸν ἀγγλικὸ τύπο, οἱ βιβλιοκρισίες καὶ παρουσιάσεις τῶν περιγητικῶν βιβλίων δίνουν ἀφορμὴ γιὰ μακρὲς συζητή-

16. Οἱ σχέσεις τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν μὲ τοὺς καθηγητὲς τους στὰ Πανεπιστήμια, ἢ καὶ ἄλλους λογίους,μποροῦσαν νὰ λειτουργήσουν καὶ ἀντίστροφα: οἱ καλοὶ φοιτητὲς τοὺς ἔκαναν ἐνδεχομένως γνωστὲς τὶς νέες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις καὶ τὴν πρόοδο τῆς γνώσης στὴν Ἑλλάδα. Τὸ παράδειγμα τῆς φιλικῆς σχέσης τοῦ Κ. Ἀσώπιου μὲ τοὺς καθηγητὲς του, κυρίως τὸν F. Bouterwerk, τὸν ὁποῖο ὁ "Ελληνας λόγιος τὸν δίδασκε νέα ἑλληνικὰ, κάνει πολλὴ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση αὐτή, πρβλ. Ἑλένη Ι. Κοντιάδη, «Γερμανικὲς ἐπιδράσεις στὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Ἐνα κεφάλαιο· Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος», *Ὁ Ἑρανιστής*, τ. 15 (1979), σ. 154-181.

17. Βλ. Μαρτίνα Α. Στασινοπούλου, ὁ.π., *Μνήμων*, τ. 12 (1989), σ. 117-148.

σεις. Τὸ ζήτημα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια ἀντικείμενα ἀπασχόλησης ὄλων τῶν ξένων ποὺ γράφουν γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Στὴ Γαλλία διεξάγεται διὰ τοῦ τύπου μιὰ πολεμικὴ ἰδεῶν καὶ ἀπόψεων σχετικὰ μὲ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἐκφράζονται γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ ξένους περιηγητές, ἰδίως τὸν Bartholdy. Οἱ βιβλιοπαρουσιάσεις ἀποτελοῦν τὸ κύριο μέσο μὲ τὸ ὁποῖο γίνεται ἡ πολεμικὴ αὐτὴ ποὺ ὑποκινεῖται ἀπὸ τὸν Κοραῖ, ἀλλὰ στὴν ὁποία συμμετέχει μὲ τὴ δική του ἐπιχειρηματολογία καὶ ὁπτικὴ καὶ ὁ Κοδριτσῆς.¹⁸

Στὸν γαλλικὸ τύπο δημοσιεύονται συχνὰ πληροφορίες γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάντοτε ἀπὸ πρῶτο χέρι. Συχνὰ οἱ εἰδήσεις γιὰ τὰ ἐλληνικὰ βιβλία στὸ *Magasin Encyclopédique* εἶναι μεταφρασμένες ἀπὸ τὸ *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*.¹⁹ Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν γερμανόφωνο τύπο ὅπου οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις σπανίζουν, οἱ γαλλικὲς παρουσιάσεις βιβλίων ἐπεκτείνονται σὲ οὐσιαστικὴ κριτικὴ.

Ἡ ἐνασχόληση τοῦ ἀγγλικοῦ τύπου μὲ θέματα ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος δὲν ἔχει γίνει μέχρι σήμερα ἀντικείμενο συστηματικῆς ἔρευνας. Ἐλάχιστες εἰδήσεις τοῦ εἵδους αὐτοῦ ἐμφανίζονται τὴν ἀντίστοιχη περίοδο, κι ἐκεῖνες μόνο παρεμπιπτόντως μέσα σὲ παρουσιάσεις ἢ κριτικὲς ἄλλων βιβλίων, ταξιδιωτικῶν ἢ φιλολογικῶν, ποὺ δημοσιεύονται σὲ περιοδικά.

Ἀπὸ τοὺς νεοέλληνες συγγραφεῖς ὁ Κοραῖς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔγινε γνωστὸς στὴν Ἀγγλία λόγῳ τῆς συνεργασίας του μὲ Ἀγγλοὺς λογίους: μὲ τὸν Thomas Burgess καὶ τὸν Robert Holmes. Ὁ πρῶτος τὸν χαρακτήρισε «eruditissimum and sagacissimum», καὶ δημοσίευσε τὴν πρώτη καθαρὰ φιλολογικὴ ἐργασία τοῦ Κοραῖ «Emandationes in Hippocratem», στὸ περιοδικό του *Musei Oxoniensi Literarii conspectus et specimina*, Oxonii MDCCXCII, σ. 11-23, καὶ νέες διορθώσεις στὸν Ἱπποκράτη στὸ τεῦχος 2, Londini 1972, σ. 1-11. Γιὰ τὸν δεῦτερο ὁ Κοραῖς ἀντέγραψε ἔναντι ἀμοιβῆς κείμενα ἀπὸ παρισινὰ χειρόγραφα τῆς Ἀγίας Γραφῆς.²⁰

18. Βλ. Georges Toliaς, ὁ.π., τ. 2, σ. 504 καὶ ἐξῆς.

19. Α. Βρυνούσης, ὁ.π., σ. 650-1. Georges Toliaς, ὁ.π., τ. 2, σ. 585, σημ. 71, 608.

20. Βλ. Φ[ίλιππος] Η. Ἡ[λιού], «Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Κοραῖ», *Ἑρως εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῖν*, τεῦχος Α', Ἀθήναι 1956, σ. 56-57, 106, 110-3. Richard Clogg, «Korais and England» καὶ Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, «Οἱ ἀγῶνες τοῦ Κοραῖ στὸ Παρίσι γιὰ ἐξασφάλιση εἰσοδημάτων ἐπιβίωσης. Ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία», ἀμφότερα στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνε-

Στην πρώτη εικοσαετία του 19ου αί., τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἑλλάδα φυσικὰ αὐξάνει, εἰδικὰ μετὰ τὴν κατάληψή τῆς Ἑπτανήσου, ἀλλὰ ὁ παραδοσιακὸς ἀπομονωτισμὸς τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας δὲν ἐπέτρεπε μεγάλα ἀνοίγματα σὲ εἰδήσεις καθαρῶς ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος ὅπως π.χ. παρουσιάσεις ἐκδόσεων ἐλληνικῶν βιβλίων. Στὸν τύπο δημοσιεύονται κατὰ κύριο λόγο βιβλιοκρισίες περιηγητικῶν κειμένων, ποὺ στὶς περισσότερες περιπτώσεις εἶναι τοῦ τύπου τοῦ «review articles». Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄρθρα πολιτικοῦ περισσότερο περιεχομένου ἀναφερόμενα στὴν ἐπικρατοῦσα κατάσταση στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὴν Ἑλλάδα εἰδικότερα. Τὰ ἄρθρα γράφονται συνήθως ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν καὶ οἱ ἴδιοι ταξιδέψει στὴν Ἑλλάδα καὶ μερικὲς φορὲς γνωρίζουν ἐλληνικά. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ εἰδήσεις αὐξάνουν καὶ περνοῦν πιά καὶ σὲ περιοδικὰ καθαρῶς εἰδησιογραφικά, ὅπως εἶναι τὸ *Annual Register*. Φυσικά, τὸ θέμα τῆς ἱδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου ἀπὸ τὸν λόρδο Guilford στὰ Ἴονια Νησιά τοὺς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα, ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ἐμφανίζονται καὶ διάφορα ἄλλα, ὅχι ὅμως μὲ συστηματικὸ τρόπο.

Πόσο οἱ παρουσιάσεις αὐτὲς στὸν περιοδικὸ τύπο διαμόρφωναν ἓνα θετικὸ κλίμα γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ στὴν περίοδο αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφές. Ἡ ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖται, ἀπὸ ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἄλλα σύγχρονα δημοσιεύματα, εἶναι ὅτι δὲν ἐπηρέαζαν γενικότερα τὶς ἀπόψεις τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ. Πολὺ περισσότερη ἐντύπωση λ.χ. μοιάζει νὰ εἶχαν κάνει τὰ καυστικὰ ἀνθελληνικὰ σχόλια τοῦ Παύλου ἀπὸ τὶς προσεκτικὲς καὶ εὐνοϊκὲς παρουσιάσεις φιλολογικῶν εἰδήσεων τοῦ Alter. Αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ εὐκόλως τὸ βλέπει κανεὶς στὰ περισσότερα ταξιδιωτικὰ βιβλία.

Μετὰ τὸ 1800, βαθμιαῖα, οἱ ἀναφορὲς στὴν ἐκπαίδευση, τοὺς Ἕλληνες λογίους καὶ τὰ ἐλληνικὰ βιβλία πολλαπλασιάστηκαν αἰσθητὰ, προφανῶς ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ αὐξημένου ἐνδιαφέροντος τῶν ἰδίων τῶν περιηγητῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐμφανέστερης πνευματικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς ἀνάπτυξης τῶν Ἑλλήνων. Ὡστόσο, οἱ πληροφορίες παρέμεναν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιστασιακὲς καὶ ἀποσπασματικὲς, καὶ οἱ ἀρνητικοὶ χαρακτηρισμοὶ γιὰ τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τῶν Νεοελλήνων καὶ τὸ χαρακτήρα τους σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις προσέλαβαν θετικότερο χαρακτήρα.

Ἐνδεικτικὸ τοῦ νέου ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν πνευματικὴ κίνηση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ταυτόχρονα μο-

δρίου Κοραΐς καὶ Χίος (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), τ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 343-5 καὶ 349-84 ἀντιστοίχως, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

ναδικό στο είδος του, υπῆρξε τὸ ἔργο τοῦ W. M. Leake, *Researches in Greece*, ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Λονδίνο τὸ 1814. Τὸ ἔργο εἶναι μιὰ σοβαρὴ μελέτη τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ πνευματικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, ποὺ περιέργως δὲν ἐκτιμήθηκε ἰδιαίτερα στὴν ἐποχὴ του, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς μᾶλλον ἀρνητικὲς βιβλιοκρισίες ποὺ εἶχε.²¹ Στὸ βιβλίο ἀνάμεσα στὰ ἄλλα γίνεται ἐκτεταμένη παρουσίαση ἀρκετῶν νεοελληνικῶν ἔργων καὶ παρατίθεται ἐπίσης ἓνας κατάλογος συγγραφέων τῶν προηγούμενων πενήντα ἐτῶν μαζί με ἓνα σύντομο βιογραφικὸ σημεῖωμα γιὰ μερικοὺς ἀπὸ αὐτούς. Ἀπαριθμοῦνται παράλληλα τὰ γνωστὰ στὸν Leake τυπωμένα βιβλία ἢ χειρόγραφα τῶν συγγραφέων αὐτῶν. Ὁ κατάλογος περιλαμβάνει 176 τίτλους καὶ ὅπωςδῆποτε ἀποτελεῖ ἓνα σημαντικὸ βιβλιογραφικὸ ἐπίτευγμα γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Ὁ Leake μπόρεσε νὰ κατάρτισει τὸν κατάλογο αὐτόν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποκτήσει τὶς ἀσυνήθιστες γιὰ ξένο γνώσεις τῆς σύγχρονης του ἐλληνικῆς πνευματικῆς παραγωγῆς, διότι συγκέντρωνε συστηματικὰ ἐλληνικὰ βιβλία. Ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτὰ καθὼς καὶ ὁ κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης του σώζονται σήμερα στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Leake δὲν μπορεῖ βεβαίως νὰ συγκριθεῖ σὲ πλοῦτο μετὰ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ λόρδου Guilford, ἄλλωστε οἱ δύο ἄνδρες δὲν διέθεταν τὰ ἴδια οἰκονομικὰ μέσα, εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὴ τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὸ ἐλληνικὸ βιβλίο.

Ἐλάχιστοι ὅμως ἄλλοι ἐπιδείκνυαν ἀντίστοιχο ζῆλο γιὰ τὴ συστηματικὴ συγκέντρωση τέτοιων στοιχείων. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Leake δύο ἄλλοι Ἀγγλοὶ ταξιδιωτὲς, ποιητὲς καὶ οἱ δύο, ἔκαναν μιὰ παρόμοια ἀλλὰ μικρότερης κλίμακας καὶ σοβαρότητας προσπάθεια νὰ συγκεντρώσουν ὀνόματα καὶ ἔργα νεοελλήνων συγγραφέων: ὁ Byron καὶ ὁ William Haygarth.²² Λίγα ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ ἀναφέρουν καὶ οἱ δύο τὰ γνώριζαν ἐξ αὐτοψίας, τὰ περισσότερα τὰ ἔμαθαν ἀπὸ πληροφορίες τρίτων. Περιλαμβάνουν ἐπίσης κάποια ἔργα ποὺ ἦταν σὲ χειρόγραφο, ὅπως ἡ *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, τοῦ Ἰωάννη Μπενιζέλου, καὶ ἄλλα ποὺ ἐτοιμάζονταν γιὰ τὸ τυπογραφεῖο, ὅπως τὰ ἔργα τοῦ Βικέντιου Δαμωδοῦ σὲ τέσσερις τόμους,²³ καὶ μιὰ μετάφραση τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος, ποὺ εἶχε κάνει ὁ

21. *The Edinburgh Review*, τ. XXIV (1815), σ. 353-69. *The Quarterly Review*, τ. XI (1814), σ. 458-80.

22. *Childe Harold's Pilgrimage, a romaunt and other poems*, London 1812, σ. 268-72. William Haygarth, ὁ.π., σ. 284-6.

23. W. Haygarth, ὁ.π., σ. 285.

Μαρμαροτούρης και ήθελε να την τυπώσει στο Λονδίνο με τη μεσολάβηση του Byron.²⁴

Ένα ασυνήθιστο ενδιαφέρον για την ελληνική γλώσσα και φιλολογία εκδηλώθηκε την ίδια περίπου εποχή στη μακρινή Αμερική από τον Edward Everett, μόλις 19 ετών τότε, ο οποίος δεν είχε ακόμη πραγματοποιήσει το ταξίδι του στην Ελλάδα. Το 1813 δημοσίευσε άρθρο με τον τίτλο «On the Literature and Language of Modern Greece».²⁵ Πηγές για το άρθρο του ήταν κυρίως το περιηγητικό βιβλίο του Chateaubriand²⁶ και το *Childe Harold's Pilgrimage* του Byron. Το έγχειρημα μπορεί να βασίστηκε κυρίως στα έργα αυτά, αλλά ο νεαρός Έβερρετ είχε μελετήσει και άλλα και είχε προσπαθήσει να αξιήσει τις πληροφορίες του Byron συμπληρώνοντας την παρεχόμενη από εκείνον βιβλιογραφία με έννέα τίτλους νεοελληνικών βιβλίων που βρίσκονταν στη βιβλιοθήκη του Athenaeum της Βοστώνης.²⁷ Αργότερα, κατά την παραμονή του στην Εύρωπη, ο Everett όχι μόνο διδάχτηκε τα νέα ελληνικά από Έλληνες δασκάλους, τον Γεώργιο Γλαράκη και τον Θεόδωρο Σύψωμο, αλλά γνωρίστηκε και συνδέθηκε φιλικά με τον Κοραΐ.²⁸ Μετά την επιστροφή του από την Εύρωπη, με τη φιλελληνική του δράση ευαίσθητοποίησε αναμφίβολα το αμερικανικό κοινό σχετικά με την επαναστατημένη Ελλάδα, αλλά η εποχή δεν ήταν πια κατάλληλη για φιλολογικές και πολιτιστικές αναζητήσεις.

Σιγά σιγά αυξάνουν και οι περιπτώσεις που οι ξένοι αρχίζουν να ανα-

24. *Childe Harold's Pilgrimage*, σ. 186. Πλήρης μετάφραση από τα ιταλικά και έκδοση του Νέου Αναχάρσιδος από τον Ιωάννη Μαρμαροτούρη μαζί με τον Σπυρίδωνα Πρεβέτο και τον Δημήτριο Βενιέρη είχε αναγγελθεί ήδη από το 1799. Και άλλη προκήρυξη φαίνεται ότι κυκλοφόρησε το 1807, ότι (ο Αναχάρσις) «μεταγλωττίζεται παρά τινος εταιρείας...», βλ. Γ. Λαίου, «Οι χάρτες του Ρήγα», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 14 (1960), σ. 243, 303-5.

25. *The General Repository and Review*, Cambridge Massachusetts, τ. 3 (1813), σ. 80-94. Βλ. Έντουαρντ Έβερρετ, *Σελίδες ημερολογίου 1819, Κέρκυρα - Ιωάννινα - Μετέωρα - Τύναβος - Δελφοί - Αθήνα - Καλάβρυτα - Κωνσταντινούπολη - Βουκουρέστι*. Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια: Άντεια Φραντζή. Επιμέλεια και Σχόλια εικονογράφησης: Στάθης Φινόπουλος, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1996, σ. 21. Στο έργο βρίσκεται συγκεντρωμένη και η παλαιότερη βιβλιογραφία για τον Everett.

26. *Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce, et en revenant par l'Egypte, la Barbarie et l'Espagne*, Paris 1811.

27. Έντουαρντ Έβερρετ, *ό.π.*, σ. 21-24.

28. *Ο.π.*, σ. 27-30.

γνωρίζουν, ἔστω καὶ μὲ κρύα καρδιά, ὅτι στὴν Ἑλλάδα παρατηρεῖται μιὰ πνευματικὴ ἀνάπτυξη, ὅτι τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο, ὀρισμένων τουλάχιστον στρωμάτων, προόδευε, καὶ πῶς ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ἔπαιρνε μιὰ πιὸ συστηματικὴ μορφή. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς βέβαια συνοδεύονταν πάντοτε ἀπὸ τὸ σχόλιο ὅτι στὴν Ἑλλάδα βασίλευε γενικὰ ἡ ἄγνοια καὶ ἡ δεισιδαιμονία. Τοῦτο, στίς καλύτερες περιπτώσεις, ἀποδιδόταν στὴν ἀρνητικὴ ἐπίδραση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἐνῶ στίς χειρότερες, στὴν ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ ἐξαθλίωση τῶν ὑποτιθέμενων ἀπογόνων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὰ ἀρνητικὰ στοιχεῖα στὴν περιγραφὴ τῶν Νεοελλήνων, ποὺ μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἔμφαση ἐπισημαίνονται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ταξιδιωτικὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς, σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀπηχοῦν κοινούς τόπους ποὺ ἐπαναλαμβάνονται καὶ διαιωνίζονται σὲ ὅλη τὴν περιηγητικὴ φιλολογία.²⁹

Παράλληλα ὑπῆρχε μιὰ ὑπολινθάνουσα σύγκριση τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τῆς παιδείας τῶν τάξεων ποὺ ἐκπροσωποῦσαν οἱ συγγραφεῖς τῶν βιβλίων καὶ τῶν ἄρθρων ποὺ ἐξετάζουμε μὲ τοὺς Ἑλληνας τῶν ἀγροτικῶν ἢ ἡμιαστικῶν περιοχῶν. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἀδικία, δὲν σημαίνει ὅμως πάντοτε ὅτι παρουσιάζει μιὰ ψεύτικη εἰκόνα τῶν στρωμάτων αὐτῶν. Τουλάχιστον ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ ταξιδιώτες ποὺ ἀσχολήθηκαν πιὸ προσεκτικὰ καὶ μὲ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον μὲ τὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων πρέπει νὰ ἀπηχεῖ τὴν ἐπικρατούσα κατάσταση στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Κάποτε ὀρισμένοι ταξιδιώτες ἀναγνώριζαν καὶ οἱ ἴδιοι ὅτι ἡ κριτικὴ τῶν ξένων γινόταν συνήθως μὲ γνώμονα τὰ κρατοῦντα στίς ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καὶ ὅχι τὴν κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκονταν οἱ μάζες τῶν χωρῶν αὐτῶν, ποὺ τὸ ἐπίπεδό τους ἦταν λίγο ὡς πολὺ παρόμοιο μὲ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἀναπόφευκτη σύγκριση ἐξάλλου τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους προγόνους τοὺς λειτουργοῦσε ἐξαιρετικὰ ἀρνητικὰ γιὰ τοὺς πρώτους.³⁰

Παρά τὴ γενικὴ κατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ Leake, ὁ ὁποῖος εἶχε ζήσει χρόνια στὴν Ἑλλάδα καὶ εἶχε ἀσχοληθεῖ συστηματικὰ μὲ τὸ θέ-

29. Τὸ θέμα ἐκτίθεται ἀρκετὰ διεξοδικὰ στὸ βιβλίο μου *The Eve of the Greek Revival*, σ. 86-87, 91-93, 122 καὶ ἐξῆς ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ μιὰ εὐρεῖα διαπραγμάτευση τῶν γαλλικῶν ἀπόψεων βλ. Georges Toliaς, ὁ.π., σποραδικά.

30. E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, London 1819, τ. 1, σ. 167-8. F. S. N. Douglas, *An Essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and the Modern Greeks*, London 1813, σ. 81.

μα, έκρινε ότι η γνώση στην Ελλάδα είχε ακολουθήσει την ίδια πρόοδο όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, αν και με άνισα βήματα.³¹ Έτσι, και οι νέοι της Ελλάδας, παρά τους άρνητικούς παράγοντες που επικρατούσαν, είχαν επιδείξει εκπληκτική πρόοδο και αποδείκνυαν ότι πραγματικά οι νεότεροι Έλληνες ήταν γνήσιοι απόγονοι των ένδοξων προγόνων τους. Βεβαίως, η πρόοδος αυτή δεν αποτελούσε παρά το πρώτο βήμα, αλλά ο Leake θεωρούσε ότι αφού είχε αρχίσει θα συνεχιζόταν.³² Και ο Dodwell³³ επίσης θεωρούσε ότι στην Ελλάδα επί μερικά χρόνια αναπτύσσονταν οι γνώσεις, ο πολιτισμός, το εμπόριο και η ευημερία. Έτσι, υπήρχαν ελπίδες η χώρα να αναδυθεί από τη δουλεία και να αναδειχθεί ένας από τους λαμπρότερους φωτοδότες της Ευρώπης.

Οι περισσότεροι περιηγητές παρατηρούσαν ότι η πνευματική ανάπτυξη αποτελούσε ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο αλλά δεν ήταν σε θέση να το τοποθετήσουν μέσα σε πιο συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια. Οι λίγοι που επιχειρούσαν να το ερμηνεύσουν το συνέδεαν όρθα με την αυξανόμενη ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου, την επαφή των Ελλήνων με την Ευρώπη, την ανάπτυξη, την υλική προσφορά και την ήθικη υποστήριξη του πατριωτικού ελληνισμού. Το 1810, σε μια επιστολή του ο λόρδος Guilford έγραφε, «θεωρώ τους Έλληνες του 19ου κατά πολύ ανώτερους από τους Έλληνες του 15ου αι., μέσα σ' αυτά τα τελευταία είκοσι χρόνια ή πρόοδός τους στις επιστήμες, τη ναυσιπλοΐα, το εμπόριο και στην ανεξαρτησία του πνεύματος είναι ασύλληπτη. Η ιδέα που τρέφει γι' αυτούς ή Δύση είναι πολύ λανθασμένη και άτελής· εγώ πιστεύω ότι κανένα άλλο έθνος στον κόσμο δεν θα είχε επιτύχει τόσα πολλά κάτω από μια τόσο μακροχρόνια και σκληρή σκλαβιά».³⁴

Παρόμοια, αλλά πολύ πιο ακριβής και έμπεριστατωμένη, ήταν ή άποψη του Leake που το 1814 δήλωνε: «ή δημοτική γλώσσα προοδεύει με ταχύν ρυθμό και φυσικά συμβαδίζει με τη βαθμιαία εξέλιξη της παιδείας και της φιλολογίας, που ειδικά την τελευταία πεντηκονταετία έχουν επιφέρει μια επανάσταση στην ήθικη κατάσταση των Ελλήνων».³⁵ Την ίδια χρονική περίοδο τοποθετούσε την έναρξη της αναγέννησης της παιδείας ανάμεσα στους Έλληνες και ο Haygarth.³⁶

31. "Ο.π., σ. 231.

32. "Ο.π., σ. 235.

33. "Ο.π., τ. 1, σ. 168.

34. British Library, Add. Ms 61981, φ. 111β.

35. "Ο.π., σ. 226.

36. "Ο.π., σ. 282.

Ὁ Leake, πέρα ἀπὸ τὴν προσωπική του ἀποψη ποὺ βασιζόταν σὲ στοιχειῶς ποὺ εἶχε συλλέξει ἀπὸ τοὺς «πιδὲ καλὰ πληροφορημένους γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ "Ἕλληνες», εἶχε ἐπίσης ὑπόψη του καὶ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κοραΐ. Μάλιστα ἔψεγε τὸν Bartholdy, ὁ ὁποῖος, ἀγνοώντας τὸν Κοραΐ καὶ μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη μόνο περιοδεία στὴν Ἑλλάδα, ἰσχυριζόταν ὅτι τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος παρήκμαζε πολιτιστικά καὶ ὅτι πρὶν ἀπὸ ἓναν αἰῶνα ὑπῆρχαν περισσότεροι λόγιοι ἀπὸ ὅ,τι στὴν ἐποχὴ του. Ὁ Leake εἶχε ἐρευνήσει καὶ τὴν ἐπικρατοῦσα κατάστασι κατὰ τὸν 16ο καὶ τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ., εἶχε μελετήσει τὴν *Turcograecia* καὶ τὴν Ἐπιτομὴ λογίων τοῦ Δ. Προκοπίου καὶ ἔκρινε ὅτι, μολονότι καὶ τότε ὑπῆρχαν σχολεῖα καὶ λόγιοι, ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶχαν διακριθεῖ καὶ στὴ Δύση, ἡ παρεχόμενη παιδεία ἀποσκοποῦσε κυρίως στὸ νὰ προστοιμάσει ἱερεῖς. Στὴν ἐποχὴ του, ἀντιθέτως, δὲν ὑπῆρχε ἑλληνικὴ κοινότητα, εἴτε στὴν Ἑλλάδα εἴτε σὲ ἄλλα μέρη τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Εὐρώπης, ποὺ νὰ διέθετε μιὰ σχετικὴ εὐμάρεια καὶ νὰ μὴν εἶχε σχολεῖο, στὸ ὁποῖο διδάσκονταν τὰ παιδιὰ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἄλλους ἐπιστημονικοὺς κλάδους.³⁷

Οἱ περισσότεροι Ἀγγλοὶ περιηγητὲς ἔψεγαν τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τοὺς Φαναριώτες γιὰ τὸ κακὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν Ἑλλήνων.³⁸ Οἱ Γάλλοι, ἀντιθέτως, διέκριντο πιδὲ εὐνοϊκὰ ἀπέναντι στοὺς Φαναριώτες, φαίνεται ὅτι γινώριζαν πολὺ περισσότερα πράγματα γι' αὐτοὺς, καὶ γενικότερα θεωροῦσαν ὅτι συνέβαλλαν στὴν ἀνάπτυξη τῶν Ἑλλήνων.³⁹ Ἡ ἐκ μέρους τῶν περιηγητῶν ἀναγνώρισις τῆς συμβολῆς τῆς Ἐκκλησίας στὴν παιδεία θὰ ἐρχόταν σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν περιφρόνησι μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζαν τὸν ἑλληνικὸ κλῆρο. Οἱ κατὰ τὴ γνώμη τους ἀμαθεῖς, δεισιδαίμονες καὶ ὑποβαθμισμένοι κληρικοὶ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ παρέχουν χρήσιμες γνώσεις ἢ νὰ συμβάλλουν στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐκπαίδευσης. Ἀκόμη καὶ ὅταν κάποιος τύχαινε νὰ ἀναφέρει ὅτι πολλοὶ λόγιοι ἢ δάσκαλοι ἦταν κληρικοί, συνήθως βιαζόταν νὰ προσθέσει ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ πρόσωπα αὐτὰ δὲν ἦταν καὶ τὰ πλέον φωτισμένα.

Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ὁ Leake ἦταν καλύτερα πληροφορημένος. Γινώριζε ἀριετὰ γιὰ τίς σχολὰς τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης, καὶ κυρίως θεωροῦσε ὅτι στίς μέρες του ἡ ταχεία πρόοδος στὴν ἐκπαίδευσιν τῶν Ἑλλήνων ὀφειλόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἀλλαγὴ τῆς ἀντιμετώπισις τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου. Τὴν ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανά-

37. Ὁ.π., σ. 226 καὶ ἐξῆς.

38. Βλ. Helen Angelomatis-Tsougarakis, ὁ.π., σ. 120.

39. Βλ. Georges Toliaς, ὁ.π., τ. 2, σ. 572 καὶ ἐξῆς.

στασης ή ελληνική Έκκλησία, βλέποντας τη διάδοση τῶν γαλλικῶν δογμάτων τῆς ἐλευθερίας, ποὺ εἶχε ἐξαπλωθεῖ σὰν ἐπιδημία ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες, καὶ ὑπὸ τὸν ἐξαναστασιακὸν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, εἶχε μὲ κάθε μέσο προσπαθῆσαι νὰ τὰ καταπνίξει. Ὁ Leake ὅμως πίστευε ὅτι ἡ στάση τῆς Ἐκκλησίας εἶχε πλέον μεταβληθεῖ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πρὶν εἰλικρινεῖς ὑποστηρικτὲς τῆς παιδείας ἦταν κληρικοί.⁴⁰

Τὸ φιλελεύθερο καὶ ἀταξικὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων ἀποτελοῦσε πάντοτε ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια γνωρίσματά τους. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν γαλλόφερτων ἐπαναστατικῶν ιδεῶν δημιουργοῦσε καταστάσεις, τίς ὅποτες οἱ Ἀγγλοὶ κυρίως ταξιδιῶτες σχολίαζαν μὲ ἔντονη ἀποδοκιμασία. Τοὺς ἐνοχλοῦσε ἰδιαίτερα ὅτι οἱ μορφωμένοι Ἕλληνες ἦταν, ἢ παρίσταναν ὅτι ἦταν, «φωτισμένοι» καὶ ἔδειχναν ἓνα σκεπτικισμὸ ἀπέναντι στὴ θρησκεία, ἐνῶ παρέμεναν ἐξίσου δεισιδαίμονες μὲ τοὺς ὑπόλοιπους συμπατριῶτες τους.⁴¹ Ὅπως παρατήρησε ὁ ἱεραπόστολος Samuel Sheridan Wilson, «Οἱ μορφωμένοι Ἕλληνες, ἢ ἐλὶτ τῶν προικισμένων παιδιῶν τῆς Ἑλλάδας, συνηθίζουν νὰ ροφοῦν τὸ δηλητήριο τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ Ρουσσώ, ποὺ τὰ κείμενά τους ἔχουν μεταφραστεῖ στὰ ἑλληνικά. Συνάντησα Ἕλληνες ποὺ ὑποστήριζαν σθεναρὰ τὴν ψυχρὴ θεωρίαν τοῦ ντεϊσμοῦ, καὶ χρειάζεται ταλόντο γιὰ νὰ ἀντικρούσεις τίς σοφιστεῖς τους».⁴² Εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ τῆς ἀποδοχῆς, ἢ τουλάχιστον τοῦ μὴ ἐξοβελισμοῦ, τῶν ὑποπτῶν, γιὰ πολλοὺς, γαλλικῶν ιδεῶν ἀπὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, ὅτι ὁ W. Jowett⁴³ ἀνακάλυψε μὲ φρίκη τοῦ στὴ βιβλιοθήκη τῆς σχολῆς τῆς Χίου τὰ ἅπαντα τοῦ Βολταίρου.

Ὁ Leake ὑποστήριξε ἐπίσης δύο ἀκόμη πράγματα σχετικὰ μὲ τὴν παιδείαν τῶν Ἑλλήνων: α') ὅτι οἱ Ἕλληνες ποὺ διέθεταν κάποια δύναμη γενικὰ δὲν ἐνθάρρυναν τὴν παιδείαν, διότι τοὺς ἐξυπηρετοῦσε νὰ παραμένουν οἱ συμπατριῶτες τους σὲ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξαθλίωση καὶ β') ὅτι οἱ πλούσιοι Ἕλληνες δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ μόρφωση τῶν παιδιῶν τους, διότι δὲν προσέφερε σὲ αὐτὰ καμιὰ ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση, ἐκτὸς καὶ ἂν ἐπρόκειτο νὰ γίνουν κληρικοί. Ἐπίσης σημείωνε ὅτι οἱ ἐπι-

40. *Ο.π.*, σ. 173, 227-231.

41. Βλ. Helen Agelomatis-Tsougarakis, *ὁ.π.*, σ. 94.

42. *A Narrative of the Greek Mission: or Sixteen Years in Malta and Greece ...*, London 1839, σ. 206-7.

43. *Christian Researches in the Mediterranean from MDCCCXV to MDCCCXX*, London 1822, σ. 60.

κρατούσες συνθηκές ήταν τέτοιες που απέτρεπαν ακόμη και τους μορφωμένους ανθρώπους από την επιδίωξη περαιτέρω γνώσεων.⁴⁴

Αυτό που οι ξένοι θεωρούσαν κυρίως ως δείγμα της πνευματικής ανάπτυξης των Νεοελλήνων ήταν η βελτίωση της νεοελληνικής γλώσσας και η διάδοση της γνώσης της αρχαίας ελληνικής. "Όλα τα άλλα τα έκριναν οι περισσότεροι από αυτούς δευτερεύοντα. Μόνον ο Leake επισήμαινε με κριτική διάθεση την έλλειψη ενδιαφέροντος που επιδείκνυαν οι Έλληνες για άλλους τομείς, όπως ήταν η αρχαία ιστορία, η γεωγραφία, η τοπογραφία, οι θετικές και πολιτικές επιστήμες, καθώς και η πολιτική οικονομία.⁴⁵

Την ίδια εποχή οι ξένοι παρατηρούσαν μια έντονη και συστηματική προσπάθεια των Ελλήνων να μάθουν ξένες γλώσσες και να γνωρίσουν την πνευματική παραγωγή της Δ. Ευρώπης.⁴⁶ Η τάση αυτή ήταν εξίσου ή και περισσότερο εμφανής από την προσπάθεια για εκμάθηση των αρχαίων ελληνικών. Ήταν επίσης κατανοητό ότι η πρόοδος που είχε συντελεστεί στη σκλαβωμένη Ελλάδα είχε προέλθει «σχεδόν ολοκληρωτικά» από τους Έλληνες της Διασποράς, και σε πολύ μικρότερο βαθμό από τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης.⁴⁷

Πέρα από τις γενικές παρατηρήσεις, συχνά σχολιάζονται στα ταξιδιωτικά κείμενα τα σχολεία, οι λόγιοι και τα ελληνικά βιβλία. Ο F. S. N. Douglas⁴⁸ δήλωνε με κάποια υπερβολή ότι σχεδόν και το πιό άσημαντο χωριό είχε το σχολείο του, αναφερόμενος προφανώς στα «κοινά» σχολεία. Ωστόσο, οι ταξιδιώτες πρόσεχαν, ή σχολίαζαν στα κείμενά τους, σχεδόν αποκλειστικά τα «ελληνικά» σχολεία και τις μεγαλύτερες σχολές ή ακαδημίες. Φυσικά, οι ιεραπόστολοι έδειχναν μεγαλύτερο ενδιαφέρον από

44. "Ο.π., σ. 67. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, τ. 1, σ. 276, 331-2· τ. 4, σ. 49, 102-3, 388· και *Travels in the Morea*, London 1830, τ. 2, σ. 61, 117. Πρβλ. και John Cam Hobhouse, *A Journey through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the Years 1809 and 1810*, London 1813, τ. 2, σ. 568.

45. *Researches in Greece*, σ. 235.

46. "Ο.π., σ. 171, 235. J. C. Hobhouse, *δ.π.*, τ. 1, σ. 71· τ. 2, σ. 569. W. Eton, *A Survey of the Turkish Empire...*, London 1809, σ. 329. C. N. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie, fait par l'ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la cour ottomane*, Paris 1801, τ. 1, σ. 320. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, Αθήνα 1973, τ. 2, σ. 307.

47. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 1, σ. 331-2. Τοῦ ἴδιου, *Researches in Greece*, σ. 170-1. Βλ. επίσης Georges Toliaς, *δ.π.*, σποραδικά.

48. "Ο.π., σ. 74.

τούς άλλους για τὰ εκπαιδευτικά πράγματα. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ὅμως οἱ παρεχόμενες πληροφορίες εἶναι ἐπιφανειακὲς καὶ ἀποσπασματικές, καὶ ἡ κριτικὴ διάθεση τῶν ταξιδιωτῶν για τὸ ἐπίπεδο τῶν σπουδῶν καὶ τίς γνώσεις τῶν μαθητῶν πολὺ δυσμενῆς. Πολὺ εὐνοϊκότερα διατεθειμένοι, καὶ ἴσως μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐντυπωσιασμένοι, ἦταν ἀπὸ τίς σχολὲς τῆς Χίου, τῶν Κυδωνιῶν, τῆς Σμύρνης, καὶ καμιά φορὰ τῶν Ἰωαννίνων, στίς ὁποῖες ἀφιέρωναν κάποια θετικὰ σχόλια.⁴⁹ Παρὰ τὴν ἐπὶ μέρους κριτικὴ, ποὺ συχνὰ ἦταν σκληρὴ καὶ ἄδικη, οἱ περιηγητὲς κατέληγαν τελικὰ στὸ συμπέρασμα πὼς τὰ ὑπάρχοντα σχολεῖα συνέβαλλαν ἐξαιρετικὰ στὸν φωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ σχολιασμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου καὶ τῆς σύγχρονης πνευματικῆς παραγωγῆς ἀπὸ τοὺς ξένους προϋπέθετε στίς περισσότερες περιπτώσεις καὶ μιὰ στοιχειώδη γνώση τῶν νέων ἑλληνικῶν. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἀρκετοὶ ταξιδιωτὲς, καὶ ὅχι μονάχα ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς παρέμειναν στὴ χώρα για πολλὰ χρόνια, εἶχαν ἐπιχειρήσει νὰ μάθουν νέα ἑλληνικὰ καὶ εἶχαν φθάσει σὲ ἓνα ἱκανοποιητικὸ ἐπίπεδο χειρισμοῦ τῆς γλώσσας, ἢ τουλάχιστον εἶχαν ἀποκτήσει κάποια γενικὴ ἰδέα. Αὐτὸ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ παρακολουθοῦν κατὰ κάποιο τρόπο τίς ἐκδόσεις, ἂν καὶ οἱ περισσότεροι ὅχι μόνο δὲν εἶχαν διαβάσει, ἀλλὰ οὔτε καὶ εἶχαν ἐξετάσει τὰ βιβλία ποὺ ἀνέφεραν. Μερικοὶ πληροφοροῦνταν τίς νέες ἐκδόσεις ἀπὸ τὸν *Λόγιο Ἑρμῆ*. Οἱ παρουσιάσεις βιβλίων ἀπὸ τοὺς ξένους ἑλληνιστὲς στὸν γαλλικὸ καὶ γερμανόφωνο τύπο προσέφεραν πολλὰ στὴν πληροφόρηση εὐρύτερων στρωμάτων τῶν χωρῶν αὐτῶν.

Κοινὴ διαπίστωση ὅλων τῶν ταξιδιωτῶν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἦταν

49. Οἱ πληροφορίες ποὺ εἶχαν οἱ περισσότεροι για τίς Σχολὲς ποὺ ἐγκωμιάζαν δὲν ἦταν ἀπὸ πρῶτο χέρι. Περισσότερη προσοχὴ στὰ εκπαιδευτικὰ θέματα ἔδιναν οἱ ἱεραπόστολοι, ποὺ μᾶς παρέχουν καὶ πιὸ συγκεκριμένα στοιχεῖα για τὴ λειτουργία τους. Ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους οὐσιαστικὰ μόνο δύο Ἀγγλοὶ καὶ δύο Γάλλοι εἶχαν στὴν πραγματικότητά γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τίς Σχολὲς τῆς Χίου καὶ τῶν Κυδωνιῶν. Βλ. W. Jowett, *ῥ.π.*, σ. 53, 60-64, 70-76. R. Clogg, «Two Accounts of the Academy of Ayavalik (Kydonies) in 1818-1819», *Revue des Études du Sud-Est Européen*, τ. 10 (1972), σ. 633-667. Τοῦ ἴδιου, «Ο Parsons καὶ ὁ Fisk στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου», *ῥΕρανιστής*, τ. 5 (1967), σ. 177, 193. P. E. Laurent, *Recollections of a Classical Tour through Various Parts of Greece, Turkey and Italy, Made in the Years 1818 and 1819*, London 1821, σ. 28. J. Fuller, *Narrative of a Tour through Some Parts of the Turkish Empire*, London 1830, σ. 516-7. A. F. Didot, *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Paris 1826, σ. 381-5. M. L. J. comte de Marcellus, *Souvenirs de l'Orient*, Paris 1839, τ. 1, σ. 188-9.

ὅτι τὰ έντυπα σπάνιζαν. Ὡστόσο, καμιά φορά συναντοῦσαν μερικὲς «πραγματικὰ ἔξοχες» ἐκδόσεις. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι στὰ σχολιά τους γιὰ τὴν ἔλλειψη βιβλίων δὲν λάβαιναν καθόλου ὑπόψη τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία. Συχνὰ ἐπίσης ἐπανέρχεται ἡ παρατήρηση ὅτι δὲν ὑπῆρχαν παρὰ ἐλάχιστα σχολικὰ βιβλία. Θεωροῦσαν συνήθως ἀπαράδεκτο τὸ φαινόμενο νὰ διδάσκονται τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὸ Ψαλτήρι καὶ τὴν Ὁκτώηχο. Μολονότι ἀρκετὲς φορὲς ἀναφέρονται στὴν ὑπαρξὴ βιβλιοθηκῶν, μοναστικῶν, σχολικῶν ἢ ιδιωτικῶν, σπανίως γράφουν γιὰ τὰ έντυπα ποὺ βρίσκονταν σὲ αὐτές, ἐκτὸς ἂν ἐπρόκειτο γιὰ κάποια έντυπωσιακὴ σειρὰ ἀρχαίων κλασικῶν ἢ εὐρωπαϊκῶν βιβλίων, κι αὐτὸ διότι στίς βιβλιοθηκὲς τοὺς ἐνδιέφεραν κυρίως τὰ χειρόγραφα. Ἄν κρίνουμε πάντως ἀπὸ τίς παρεχόμενες πληροφορίες, στίς ιδιωτικὲς βιβλιοθηκὲς ποὺ εἶχαν δεῖ τὰ ξενόγλωσσα βιβλία ἦταν περίπου ἰσάριθμα μὲ τὰ ἑλληνικά, ἴσως διότι οἱ βιβλιοθηκὲς αὐτὲς ἀνῆκαν σὲ ἐμπόρους καὶ γιατροὺς καὶ ὄχι σὲ ἱερωμένους ἢ δασκάλους.⁵⁰

Στὴν πλειονότητά τους οἱ ξένοι ἔβλεπαν μὲ συγκατάβαση τίς περισσότερες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις, καὶ ὑπογράμμιζαν σχεδὸν πάντοτε ὅτι, ἂν καὶ ὑπῆρχε μιὰ ἐπαινετὴ αὐξηση στὴν κυκλοφορία νέων βιβλίων, τὰ δύο τρίτα ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελοῦσαν μεταφράσεις ἀπὸ ξένες γλώσσες καὶ ὄχι πρωτότυπη παραγωγή. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ μπορεῖ νὰ βοηθοῦσε στὴ διάδοση τῶν γνώσεων καὶ τὴ γνωριμία μὲ τὴ Δ. Εὐρώπη, ἀλλὰ δὲν ἄφηνε περιθώρια γιὰ τὴν ἐπίδειξη πρωτοτυπίας, εὐφυΐας ἢ βάρους ἐκ μέρους τῶν συγγραφέων. Ἡ ἔλλειψη τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν ὀφειλόταν, κατὰ τὴν ἄποψη ὀρισμένων, στὴ μακροχρόνια σκλαβιά τους. Ἔτσι, ἡ πνευματικὴ τους παραγωγή ἀποτελοῦσε εἴτε μιὰ ὥχρη ἀπομίμηση τῶν ἀρχαίων,⁵¹ εἴτε μάταιη ἀπόπειρα πρωτοτυπίας ποὺ παραβίαζε κάθε καλὸ γοῦστο καὶ ἀπλότητα. Μόνον ὅταν στὸ ἀπώτερο μέλλον οἱ Ἕλληνες θὰ ἀνακτοῦσαν τὴν ἐλευθερίαν τους ὑπῆρχε ἡ ἐλπίδα νὰ ἀνακτήσουν καὶ τὴν ἀρχαία τους ἰδιότητα καὶ γνώση.⁵²

Κοινὴ παρατήρηση τῶν ξένων ἦταν πῶς οἱ σύγχρονοὶ τους Ἕλληνες ἦταν τελείως στερημένοι ἀπὸ κάθε καλὸ γοῦστο. Ὁ Leake ἐπιπλέον ἰσχυριζόταν ὅτι, παρὰ τὸν ἐπιδεικνύμενο ἐνθουσιασμό τους γιὰ κάθε τι τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ, εἶχαν στὴν οὐσία μιὰ πολὺ ἀτελὴ γνώση τῆς ἀρχαιότη-

50. Helen Angelomatis-Tsougarakis, *ὁ.π.*, σ. 136-9.

51. Στὸ σημεῖο αὐτὸ χρησιμοποιοῦσαν τὴν κριτικὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῆ, πρβλ. F. S. N. Douglas, *ὁ.π.*, σ. 78-79.

52. W. M. Leake, *Researches in Greece*, σ. 231, 233. H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc., during the Years 1812 and 1813*, London 1815, σ. 151. J. C. Hobhouse, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 579.

τας και μιὰ φανερή προτίμηση για τὴ γαλλικὴ καὶ ἰταλικὴ φιλολογία. Ἡ ἔλλειψη κλασικοῦ πνεύματος τόσο στὰ πεζὰ κείμενα ὅσο καὶ στὴν ποίηση τῶν Ἑλλήνων ἀποτελοῦσε μόνιμο ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς τῶν περισσοτέρων περιηγητῶν.⁵³

Παρὰ τὴν ἔντονη κριτικὴ σὲ γενικὸ ἐπίπεδο, ὅταν γινόταν ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένους Ἑλληνες λογίους συνήθως τὰ σχόλια ἦταν εὐνοϊκά. Κατ' ἀρχήν, ὅλοι ἐκτιμοῦσαν ἀνεπιφύλακτα καὶ ἐκφράζονταν μὲ κολακευτικὰ λόγια για τὸν Κοραῖ, τὸν ὑπερασπιστὴ καὶ κόσμημα τῆς Ἑλλάδας, ἂν καὶ οἱ περισσότεροι δὲν τὸν εἶχαν συναντήσει. Ἡ ἐκτίμησή τους δὲν βασιζόταν μόνο στὸ φιλολογικὸ τοῦ ἔργο ἀλλὰ καὶ στὴν «ἀόρατη δραστηριότητά του στὴν ὑπηρεσία τῆς χώρας του», «τὶς μετριοπαθεῖς καὶ φρόνιμες συμβουλές του πρὸς τοὺς συμπατριῶτες του» ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ τοὺς ὁδηγήσουν σ' ἓνα μέσο δρόμο ἀνάμεσα στοὺς ἐπαναστάτες, ποὺ ἤθελαν νὰ προκαλέσουν ἐπανάσταση καὶ νὰ ἐγκαθιδρύσουν δημοκρατία, καὶ τὸν κλῆρο, ποὺ μαζί μὲ τοὺς δημογέροντες ἦταν ἀντίθετοι σὲ κάθε ἀλλαγή καὶ πρόοδο. Πίστευαν ὅτι ἡ ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας θὰ προσερχόταν ἐξίς σου ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Κοραῖ, τὰ ὅπλα τῶν Μανιατῶν καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς Ὑδρας.⁵⁴

Τὸ «Ὑπόμνημα» τοῦ Κοραῖ ἦταν γνωστὸ σὲ ἀρκετοὺς, ἀποτελέσε ὅμως εἰδικὰ ἀντικείμενο διεξοδικῆς συζήτησης ἀπὸ τὸν Bartholdy, προκειμένου νὰ ἀναιρεθοῦν οἱ ἰσχυρισμοί του. Ὁ Bartholdy ἀναγνώριζε ὅτι ὁ Κοραῖς «est sans contredit le plus savant de tous les Grecs vivant aujourd'hui»,⁵⁵ διαφωνοῦσε ὅμως ριζικὰ μὲ τὴν ὠραιοποιημένη εἰκόνα τῶν Ἑλλήνων ποὺ παρουσιάζεται στὸ «Ὑπόμνημά» του. Ἔτσι στὸ βιβλίο του ἐπιχειρηματολογεῖ ἀναλυτικὰ προσπαθώντας νὰ καταδείξει τὰ τρωτὰ σημεῖα καὶ νὰ παρουσιάσει τὴν εἰκόνα τῶν Ἑλλήνων ποὺ ὁ ἴδιος πίστευε ὅτι ἀνταποκρινόταν στὴν πραγματικότητα, ἐπιμένοντας ἰδιαίτερα στὰ θέματα τῆς ἐκπαίδευσης, τῶν βιβλίων καὶ τὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας.⁵⁶

Συχνὰ οἱ περιηγητὲς ἀναφέρονται σὲ παλαιότερους Ἑλληνες λογίους,

53. Πρβλ. W. M. Leake, *ὁ.π.*, σ. 235.

54. W. M. Leake, *ὁ.π.*, σ. 186-193. Byron, *ὁ.π.*, σ. 182-3. J. C. Hobhouse, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 571. F. S. N. Douglas, *ὁ.π.*, σ. 32, 77-78. H. Holland, *ὁ.π.*, σ. 173. T. S. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, London 1820, τ. 2, σ. 24, 73. Βλ. καὶ Georges Toliaς, *ὁ.π.*, σποραδικά.

55. J. L. S. Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804... Traduit de l'allemand par A. du C.*, Paris 1807, τ. 2, σ. 2.

56. Για τὴν ἀντίδραση τοῦ Κοραῖ καὶ τοῦ κύκλου του βλ. Georges Toliaς, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 504 καὶ ἐξῆς.

ἀλλὰ λίγων μόνον τὰ ἔργα εἶχαν πραγματικά δεῖ ἢ κατὰ κάποιο τρόπο χρησιμοποίησει. "Ενας ἀπὸ τοὺς λογίους αὐτοὺς ἦταν ὁ Μελέτιος, γιατί ἔκριναν χρῆση τῆς Γεωγραφίας του. Μολονότι δὲν ἔλειπε ἡ κριτική στὰ σφάλματά του, ἰδίως ἀπὸ τὸν Leake, συνήθως ἀναγνωρίζονταν ἡ χρησιμότητα τοῦ ἔργου γιὰ τοὺς "Ελληνες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἰδίους τοὺς ταξιδιωτές.⁵⁷ Μερικὲς φορές ἀναφέρονταν ἐπίσης ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης. Ὁ Leake μάλιστα σημείωνε ὅτι οἱ "Ελληνες τοὺς ὀφείλουν μεγάλη εὐγνωμοσύνη.⁵⁸

Ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τοὺς λογίους ἀναφέρονται πολλοὶ περισσότεροι, μερικοὶ μόνον παρεμπιπτόντως, ἄλλοι μὲ μεγαλύτερη συχνότητα καὶ συνήθως σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἔκδοση κάποιου βιβλίου ἢ τῇ σχέσει τους μὲ μία Σχολή. Τὶς περισσότερες φορές δὲν γίνεται συγκεκριμένη ἀξιολογική κρίση τοῦ ἔργου ἢ τῆς προσωπικότητος γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος. Σπάνια, ὅπως συνέβαινε μὲ τὸν Κοραῖ, ἐκφράζονταν μὲ θερμὰ καὶ εὐνοϊκὰ λόγια γιὰ κάποιον ποὺ δὲν εἶχαν γνωρίσει προσωπικά.

Ὁ Leake⁵⁹ φαίνεται ὅτι γνώριζε καὶ ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα τὸ ἔργο τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη, τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ «έναν ἀπὸ τοὺς πιὸ μορφωμένους, ἀφοσιωμένους στὸ ἔργο τους καὶ ὑποδειγματικούς Νεοέλληνες». Τέτοιοι ἐξαιρετικοὶ ἔπαινοι δὲν ἀπαντοῦν πολὺ συχνά. Σὲ μερικές περιπτώσεις οἱ ξένοι, μετὰ τῇ γνωριμία τους μὲ κάποιους λογίους, ἐκφράζονταν πολὺ κολακευτικά γι' αὐτούς. Ὁ Κ. Βαρδαλάχος εἶχε ἐντυπωσιάσει τὸν Jowett,⁶⁰ ὁ ὁποῖος καὶ τὸν χαρακτήρισε «πραγματικὸ Σωκράτη». Στὸν γαλλικὸ τύπο ἐπίσης ὁ Κοδρικᾶς εἶχε ἀποκληθεῖ «un Athénien digne du siècle de Périclès».⁶¹

Σὲ μερικές περιπτώσεις ἀναφαίνονταν διαφωνίες στὶς κρίσεις τῶν ταξιδιωτῶν γιὰ ὀρισμένους λογίους. Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας π.χ. μὲ τὸν ἐπιθετικὸ τοῦ τρόπου εἶχε δημιουργήσει ἀντιπάθειες. "Ετσι, οἱ ἀπόψεις γιὰ τὸ πρόσωπό του ἦταν μοιρασμένες. Ἄλλοι τὸν θεωροῦσαν ὡς ἕνα ἀπὸ τοὺς πιὸ μορφωμένους Ἕλληνες, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν μποροῦσες παρὰ νὰ μιλήσεις ἐγκωμιαστικά, ἐνῶ ἄλλοι ὑποβάθμιζαν τὶς γνώσεις καὶ τὰ προσόντα του.⁶² Ὁ Γεώργιος Σακελλάριος καὶ ὁ Ἰωάννης Βηλαρᾶς συγκαταλέγον-

57. W. M. Leake, *ὁ.π.*, σ. 171-3, 231. J. C. Hobhouse, *ὁ.π.*, τ. 1, σ. 86-7. H. Holland, *ὁ.π.*, σ. 348, 389. T. S. Hughes, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 287-8.

58. *"Ο.π.*, σ. 77-78, 229. H. Holland, *ὁ.π.*, σ. 43-44. W. Jowett, *ὁ.π.*, σ. 43.

59. *"Ο.π.*, σ. 91.

60. W. Jowett, *ὁ.π.*, σ. 69-70, 413.

61. Georges Toliaς, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 440.

62. Γεώργιος Σούλης, «Πῶς εἶδαν τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα οἱ ξένοι περιηγηταί»,

ταν επίσης ανάμεσα στους λογίους για τους οποίους δίσταναν οι απόψεις και μάλιστα με πολύ έντονο τρόπο. 'Ο Hughes π.χ. καταφερόταν έντονα έναντίον και των δύο αυτών, ενώ αντιθέτως ο Leake και ο Holland⁶³ εκφράζονταν πολύ κολακευτικά γι' αυτούς. 'Ο κατάλογος με τις αναφορές σε 'Ελληνες λογίους θα μπορούσε να αυξηθεί πολύ με ποικίλα παραδείγματα.

Τομή στη συνηθισμένη παρουσίαση της ελληνικής φιλολογικής παραγωγής μέσω βιβλιοκρισιών και ταξιδιωτικών βιβλίων επιτελείται το 1825 με την έκδοση της *Λευκοθέας* από τον Carl Iken,⁶⁴ όποτε επιχειρείται μια ολοκληρωμένη και κατά το δυνατόν σφαιρική θεώρησή της. 'Αλλά ήδη στην ουσία έχουμε περάσει σε άλλη εποχή.

'Από την πολύ γενική και σύντομη εξέταση ενός εύρύτατου και πολύπλοκου θέματος, που μόλις έχουμε αρχίσει να το προσεγγίζουμε, μπορούμε να συναγάγουμε προς το παρόν τα ακόλουθα. Κατ' αρχήν, ότι για να έχουμε μια πλήρη εικόνα του τί γνώριζαν και συνακόλουθα του τί αντιλήψεις είχαν οι ξένοι για τον ελληνικό διαφωτισμό χρειάζεται πύ συστηματική έρευνα στο έξωτερικό που δέν έχει γίνει ακόμη. 'Από τά όσα μέχρι στιγμής έχουν μελετηθεί φαίνεται ότι λίγιοι ξένοι είχαν, ή επίζητούσαν να αποκτήσουν, μια πλήρη εικόνα των αλλαγών που είχαν συντελεστεί υπό την επίδραση του διαφωτισμού. Λίγιοι μόνον υποστήριζαν ότι ή κατάπτωση και ό εκφυλισμός των 'Ελλήνων ήταν μια κατάσταση ανεπανόρθωτη. Οί περισσότεροι από αυτούς είχαν συνείδηση ότι πραγματικά συντελούνταν σημαντικές αλλά βραδείες αλλαγές. Αυτές τις θεωρούσαν θετικές και τις επικροτούσαν, έστω και αν άσκοούσαν επί μέρους κριτική και συχνά

⁶³ *Ηπειρωτική Έστία*, τ. 1 (1952) 501-6. Βλ. επίσης F. S. N. Douglas, *ό.π.*, σ. 77. C. R. Cockerell, *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817. The Journal of C. R. Cockerell edited by his son Samuel Pepys Cockerell*, London 1903, σ. 237. William Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, London 1820, τ. 1, σ. 143. 'Ο Frederic North σ' ένα γράμμα του στον γαμπρό του λόρδο Sheffield τον Μάιο του 1811 *αποκάλεσε τον Ψαλίδα «a coxcomb of considerable erudition»*, British Library, Add. Ms 61982, φ. 41α.

63. "Ο.π., τ. 2, σ. 57, 74. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 1, σ. 344-5· τ. 3, σ. 300-1. H. Holland, *ό.π.*, σ. 163, 256-7, 366, 370, 382.

64. *Leukothea, Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, I-II, Leipzig 1825. Δύο χρόνια αργότερα ό Iken συνέχισε την παρουσίαση του ύλικού γύρω από τη νεοελληνική φιλολογία με τό έργο του *Εὐνομία, Darstellungen und Fragmente neugriechischer Poesie und Prosa. In Originalen und Übersetzungen. Aus englischen und französischen Werken, und aus dem Munde geborener Griechen entlehnt. Mit Beiträgen von verschiedenen Verfassern...*, Grimma 1827.

υίοθετοῦσαν μιὰ ἀφ' ὑψηλοῦ στάση. Τὸ οὐσιαστικό τους συμπέρασμα ἦταν ὅτι γιὰ τοὺς Ἕλληνες δὲν ὑπῆρχε ἄμεση γιатρειὰ στὰ δεινὰ τῆς σκληριᾶς. Ἀπελευθέρωση δὲν μποροῦσαν καὶ οὔτε ἔπρεπε νὰ περιμένουν ἀπὸ τοὺς ξένους. Τὸ μόνο σωστὸ καὶ βέβαιο φάρμακο ποὺ πολλοὶ ξένοι πρότειναν γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῶν Ἑλλήνων (κι ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς μάλιστα, ὁ Leake, στὰ ἑλληνικά) ἦταν «Νὰ φωτισθῇτε». Κι ἔκριναν ὅτι βρίσκονταν σὲ καλὸ δρόμο.

ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ